

Марія Кармазіна

СУВЕРЕНІТЕТ: ЕВОЛЮЦІЯ ВИТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА РОЗВИТКУ ЯВИЩА

У статті аналізуються іпостасі понять держава і суверенітет, звертається увага на категоріально-понятійні пастки (якими насичені відповідні дослідження). Окрему увагу приділено юридичному і політичному суверенітету, чинникам обмеження останнього.

Ключові слова: держава, юридичний і політичний суверенітет, обмеження суверенітету.

Mariya Karmazina. Sovereignty: the evolution in interpretations of the concept and phenomenon development. The article provides an analysis of the concepts 'state' and 'sovereignty'. Categorical and notional traps that the relevant studies include are taken into consideration. Special emphasis is placed on the legal and political sovereignty, the limiting factors of the last one.

Key words: state, legal and political sovereignty, limits of sovereignty.

Держава і суверенітет: іпостасі понять та категоріально-понятійні пастки

Поняття *суверенітет*, як і явище, яке ним позначають, попри всю свою, на перший погляд, тривалу – кількасотлітню – історію, простоту і зрозумілість, сьогодні все частіше привертає увагу дослідників*. Це пояснює-

---

*Масив англомовної літератури, присвяченої проблематиці суверенітету, досить об'ємний і зростає чим далі, тим більше.

Серед праць кінця ХХ – початку ХХІ ст. увагу звернемо, насамперед, на такі: Berger M. T. From Nation-Building to State-Building: The Geopolitics of Development, the Nation State System and the Changing Global Order // Third World Quarterly. – 2006. – Vol. 27. – No. 1. – P. 5–25; Chandler D. Empire in Denial: The Politics of State-building. – L.: Pluto Press, 2006. – 240 p.; Guibernau M. Nations without States: Political Communities in a Global Age. – Malden, MA, USA: Blackwell publishers Inc., 1999. – 224 p.; James A. The Practice of Sovereign Statehood in Contemporary International Society // Political Studies. – 1999. – V.47(3). – P. 457–473; Keating M. Plurinational Democracy: Stateless Nations in a Post-Sovereignty Era. – Oxford University Press, 2001. – 212 p.; Krasner S. D. Sovereignty: Organized Hypocrisy. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1999. – 248 p.; Philpott D. Revolution sin Sovereignty: How Ideas Shaped Modern International Relations. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001. – 352 p.; Zaum D. The Sovereignty Paradox: The Norms and Politics of International Statebuilding. – Oxford Academ, 2007. – 304 p. та ін.

Відзначимо й найновіші дослідження російських авторів: Грачев Н. И. Происхождение суверенитета: верховная власть в мировоззрении и практике государственного строительства традиционного общества. – М.: Зерцало-М, 2009. – 318 с.; Николаев Д. Г. Феномен непризнанных государств в мировой политике // Вестник Московского университета. Серия 25. Международные отношения и мировая политика. – 2010. – № 1. – С. 27–41; Суверенитет. Трансформация понятий и практик. – М.: МГИМО-Университет, 2008. – 228 с.; Суверенная демократия в конституционно-правовом измерении: сб. ст. и материалов / [сост. С. Е. Заславский]. – М.: Российская газета, 2007. – 190 с. та ін.

Щодо українських дослідників, то їх внесок у розробку проблеми поки що досить скромний: фундаментальних досліджень бракує, натомість час від часу з'являються окремі статті й кандидатські дисертації правників: Гапотій В. Д. Співвідношення категорій «суверенитет» і «суверенні права» // Науково-практичний збірник «Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених». – К., 2004. – №34. – С. 3–6; його ж. Вплив глобалізаційних процесів на теорію та практику державного суверенітету // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2004. – Вип. 27. – С. 243–250; його ж. Федералізм як фактор, що впливає на сучасне розуміння державного суверенітету // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2004. – Вип. 28. – С. 273–278; Паславська А. М. Суверенність державної

ться тим, що політична практика зламу століть щораз більше відрізняється від усталеної у попередні часи. У ході ускладнення нелінійних за своїм характером процесів самоорганізації світ досягнув (скористаємося оцінкою Дж. Розенау) точки біфуркації, тобто своєрідної критичної межі, за якою проступають нові *якісні* реалії. Крім того, на початку ХХІ ст. на новий рівень піднімається і теоретичне осмислення політичних феноменів та процесів. Найперше, зміни відбуваються у сприйнятті та трактуванні *держави* як політії (політичного утворення) і *характеризуються вони відмовою від використання спрощених – державоцентричних – моделей світоустрою (для пояснення трансформацій у світі та подальшого прогнозування напрямів та специфіки політичних процесів). Відбувається експансія політичної науки у світ надскладного, чим, власне, і є світ політичного, що, у свою чергу, вимагає міркувань й аналітики в новій сітці координат.* Тож, звернемо увагу: коли в попередні часи мова заходила про *сучасну державу*, то, як правило, йшлося про ту державу, яка сформувалася внаслідок постановня Вестфальської міжнародної системи (начала формування якої сягають 1648 р.*) і чиїми базовими характеристиками були: верховна влада та монополія на легітимне застосування сили в межах власної території;

влади (в історико-правових теоріях) // Актуальні питання формування правової держави в Україні. Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. Вип. 32. – Львів, 1995. – С. 91–92; Паславська А. Ідея суверенітету влади: розвиток та теоретичне узагальнення // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. Вип. 34. – Львів, 1999. – С.81–83 та ін.

*Переговори 1648 р. у Вестфалії та підписання Оснабрюкського та Мюнстерського договорів поклали кінець Тридцятилітній війні, яку дослідники розглядають фактично як конфлікт між католиками та протестантами. У війні одна сторона була представлена Швецією, Богемією, Данією, Нідерландами, Шотландією, Англією та Саксонією, інша – Іспанією, Священною Римською імперією та ін. Укладання Вестфальського миру стало точкою відліку у формуванні нового порядку в Європі, уґрунтованого на засадах державного суверенітету.

контроль над кордонами; вільний вибір зовнішньо-політичної поведінки; визнання держави з боку інших держав. Сьогодні ж ряд науковців, усвідомлюючи різницю між процесами становлення європейських націй-держав і власне Європою (як «вихідним пунктом» процесу державотворення) та процесами, що відбувалися/відбуваються в інших регіонах планети, застерігають від спрощеного сприйняття структур політичної конфігурації світу і констатують помилковість автоматичного перенесення західного досвіду формування держав на незахідну частину світу.

Хоча 1648 р. і став «точкою відліку» для появи такої *форми правління*(!), як європейська держава, але наслідком наступних хвиль державотворення (пов'язаних, приміром, із наполеонівськими війнами у самій Європі, крахом колоніальної системи чи самознищенням Радянського Союзу) не стало постання *держав європейського зразка як форми правління* у інших регіонах. Обстоюючи цю думку дедалі категоричніше, одні з-поміж західних дослідників констатують незворотне видозмінення самої вестфальської системи, в якій на сьогодні співіснують держави з «більшими» і «меншими» правами, з «більшими» і «меншими» можливостями; інші ж дослідники просто відмовляють у наданні маркера *держава* кожній із близько 250 політично організованих одиниць (політій чи організмів), що нині функціонують на планеті (і що по-своєму віддзеркалює й структура ООН, до якої входять лише близько 200 держав). *Держава* не сприймається як незаперечна даність. Застосування цього поняття щодо *не-Заходу* є чимось на зразок *пустого означаючого* (у термінології Е. Лаклау і Ш. Муффа), яке *нічого не пояснює*.

Зауважуючи, що існують різні ступені *державності* (statehood) і *державної спроможності* (stateness), дослідники (зокрема, Ж. Коломер) акцентують, що *держава* – це категорія, яка щораз менше здатна співвідноситися з політичними утвореннями сучасності. Відтак з'являються принципово нові підходи до осмислення та класифікації сучасних, як і домодерних, політій (запропоновані, при-

міром, у тритомнику 1997 р. С. Файнера [1] чи у публікації 2003 р. Г. фон дер Мюля [2]).

Рефлектуючи над долею Української держави, думається, не припустимо ігнорувати західноєвропейське бачення політичної конфігурації світу: теоретичні розмисли над практикою політичного буття – це своєрідне віддзеркалення політичних настроїв і намірів, політичної свідомості, планів та очікувань Заходу. Тож, коли ми намагатимемося вести мову про *суверенну державу (державну владу)*, то тут, з врахуванням вищевикладеного, на нас очікують нові «теоретичні реалії»: *суверенну державу* пропонується розглядати, приміром, тільки як фрагмент сучасної політичної картини світу, яка складається з *імперій* (демократичних – США, Європейський Союз, Японія; традиційних – Китай, Росія, Індонезія та ін.), *суверенних держав і малих націй* (Естонія, Латвія, Литва, Словенія, Баварія, Каталонія тощо) [3]. Таким чином, фрейм «державна» викликає скепсис і прикладається не до всіх політичних утворень сучасності (а часом навіть лише до однієї – «останньої справді суверенної держави», як характеризує США З. Бжезинський). Крім того – ми спостерігаємо продовження традиції («підживленої» групою дослідників на чолі з М. Дюверже зовсім нещодавно – у 80-х роках ХХ ст.) визнання аналітичного потенціалу поняття *імперія* і використання його як одного із найбільш підходящих для аналізу процесів сучасності. Стверджуючи, що «сучасний світ все більше організовується за рахунок взаємного накладання широких просторів «імперського» розміру за одночасного збільшення кількості малих співтовариств, що самоуправляються», західні дослідники зосереджують увагу на «трьох фундаментальних мережах стосунків»: союз з гарантування оборони і безпеки, торгових і економічних угод і «зон мови і спілкування» [4].

Якщо звернутися до «східних зразків» осмислення політичної конфігурації світу, то наші намагання довідатися про перспективи *суверенних держав* теж наражатимуться на теоретичні і свідомісні конструкції, випродуку-

вані імперським мисленням, про що яскраво свідчить, прикладом, концепція «чотирьох Китаїв» чи ідеологічні настанови, суть яких зводиться до того, що «ісламу потрібен весь світ». Таким чином, ідея «імперії» (як збірна назва різних форм виразу свідомості) засвідчує свій і теоретичний, і практичний потенціал як на Заході, так і на Сході.

Україна, поставши внаслідок (умовної) четвертої хвилі державотворення, задекларувала в своєму Основному законі (Конституції) свою суверенність. Але через двадцять років існування незалежності і в кожному наступному році ми, беручи до уваги «чинник імперії» й «чинник імперіалізму», або повинні прагматично доводити і відстоювати свою суверенність і рівноправність, свою *державну спроможність*, або, прийнявши ту чи іншу неконструктивну для себе ідею (прикладом, ідею «ерозії вестфальського суверенітету»), розділити долю держав-аутсайдерів, для позначення яких використовується безліч найнепривабливіших слів-характеристик: *недодержави, ущербні, квазі-чи кінчені держави, держави-невдахи* і т. д. – *failedstates* (до яких сьогодні уже без усяких застережень відносять пів-Африки чи, прикладом, Афганістан*).

---

*Американський журнал Foreign Policy, дослідницький центр Fund for Peace вшпосте підготували експертний рейтинг Failed States Index за 2010 р., в який потрапило 177 країн. Оцінювання проводилося на основі 12 індикаторів – економічних (2), політичних (6), соціальних (4). У першу десятку найбільш «невдалих» (з високим рівнем нестабільності – з критичним рівнем ризиків) країн, яких виявилось 37, потрапили: Сомалі, Чад, Судан, Зімбабве, Демократична Республіка Конго, Афганістан, Ірак, ЦАР, Гвінея, Пакистан. У цій же групі країн на 36 місці Узбекистан і на 37, останньому, – Грузія. У другій групі (з 38 по 129 місце) розміщені країни з рівнем стабільності нижче середнього – з небезпечним рівнем ризиків, серед яких на 80 місці – Росія, а на 109 – Україна. 130 – 164 місце посідають країни з рівнем стабільності вище середнього – з низьким рівнем ризиків, у т. ч. 135 – Латвія, 140 – Естонія, 142 – Польща, 158 – США. До групи країн із високим рівнем стабільності – з відсутністю ризиків потрапили 13 країн (які, відповідно, посіли місця з 165 по 177): Ісландія, Канада, Нідерланди, Люксембург, Австралія, Австрія, Нова Зеландія, Данія, Ірландія, Швеція, Фінляндія і на

Чи ж «погодитися» на долю *лімітрофа*, своїм способом обстоювану сусідами, переконаними, що лімітрофи існують постільки, поскільки «лімітрофами прийнято користуватися, ними розраховуються» [5].

Утім, у яких би іпостасях ми не розглядали політичні утворення сучасного світу – нових чи, як і дотепер, умовно позначаючи їх *державами*, очевидним є те, що всередині них відбуваються складні трансформаційні процеси. Аналізуючи та прагнучи їх пояснити, значна кількість сучасників схиляється до думки, що однією із особливостей функціонування держави є її *обмеженість у прийнятті політичних рішень*, а отже, – послаблення централізованих інститутів державної влади, зниження ефективності функціонування держапарату і т. п. Основною причиною наявного стану речей (поряд, наприклад, з демократизацією) називають таке комплексне явище, як *глобалізація*. Попри те, що сьогодні немає загально-визнаного визначення глобалізації, як і попри те, що ставлення до глобалізаційних процесів у більшості випадків дуже політизоване (трактування її, приміром, як «реколонізації» чи «американізації»), думка щодо того, що саме цей феномен суттєво видозмінює, трансформує не тільки економічну чи фінансову картину світу, але, з-поміж іншого, й політичну, не заперечується, здається, ніким. І дійсно, поза впливом глобалізаційних практик не залишається нічого. Їхнім результатом є прогресуюче «розмивання» кордонів між національними економіками; формування *глобального ринку* й руйнування національних ринків; посилення інтенсивності економічної взаємозалежності (кількості, діапазону, масштабів трансакцій); економічна інтеграція держав, територій, регіонів заради економічної ефективності, соціального прогресу, як акцентують адепти глобалізації; зростання інтернаціо-

---

найвищій позиції – Норвегія. (Див.: Failed States Index Scores 2010. – http://www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=452&Itemid=900)

налізації торгівлі, фінансів, інвестицій внаслідок ослаблення державного регулювання, наростання складнощів, пов'язаних з тим, що глобальний обіг капіталу ускладнює його оподаткування; посилення нерівномірності розвитку держав і регіонів; великомасштабний імміграційний рух (наслідками якого, з-поміж іншого, є втрата державою податків, а мігрантів – соціального страхування); інтенсивна міжнародна діяльність підприємств, банків, страхових компаній, фінансових та валютних маклерів; зміна конфігурації соціального простору – «глобалізація злиднів та страждань» та ін. Крім того, економічні явища, що привносяться глобалізацією, мають і вагомі політичні наслідки. Тому державі, в умовах дії законів вільного ринку, унеможливорюється економічна автаркія. Проте – саме закони ринку, рішення, прийняті часто-густо за межами кордонів того чи іншого державного організму, до того ж – анонімними силами, а не національними парламентами, відіграють у цій державі пріоритетну роль. Наслідки (їхній конструктивний чи деструктивний вплив) багато в чому залежать від рівня освіти у країні (наприклад, можливостей доступу «для всіх» до Інтернету та здатності використовувати ресурси, розміщені в Мережі тільки іноземною мовою), наявності адекватної інфраструктури та фінансових ресурсів, стану політичних інститутів. Останні, як правило, відстають від економічних перетворень.

Утім, не варто випускати з поля зору й інші підходи до трактування сучасних реалій, згідно з якими сучасний світ не гомогенний, але диференційований. Його іпостасями виступають цивілізації (у С. Гантінгтона – західна, японська, православна, буддистська, ісламська та ін., у О. Тоффлера – сільськогосподарська, індустріальна, пост-індустріальна) чи, приміром, центр, напівпериферія та периферія (у І. Валлерстайна). Є й ті (наприклад, А. Ротфельд чи Дж. Розенау), для яких сучасний світ постає як *fragmegrative* (*фрагмеґративність*) – поєднання інтегративних процесів і процесів фрагментації.

Байдуже, яким підходам ми віддамо перевагу, через яку призму дивитимемося на оточуючий нас світ політич-

ного, очевидним є те, що на початку ХХІ ст. сприйняття *кордонів держав* переосмислюється: у лімологічному дискурсі з'являються нові акценти.

Аналіз реалій буття держави, дослідження складного плетива старих і нових інститутів, викликів «з майбутнього» та відгуків «з минулого» зумовлює той факт, що в середовищі дослідників зламу ХХ – ХХІ ст. (тих, інтерес яких до проблеми *суверенітету держави* попри все не слабне) сформувався кілька поглядів на проблему державного суверенітету. Відповідно до першого (найбільш поширеного), сьогодні відбувається *деградація суверенної держави, розмивання суверенітету*. Показово, що «вдивляючись» в один і той самий процес, дослідники «вловлюють» і акцентують у ньому як домінантні (чи як провідні атрактори) відмінні моменти. Так, одні з них, як свого часу засновник Римського клубу А. Печчеї (ідучи в руслі ідей А. Тойнбі, який засуджував *культ суверенності*, назвавши його «головною релігією людства, що обрала як об'єкт поклоніння кривавого бога Молоха, вимагаючого від людей принесення у жертву своїх дітей, самих себе та своїх ближніх – представників роду людського», та критикуючи анархічний і некерований світ, «в основі якого лежить так званий «суверенітет» хаотичної множини конкуруючих держав, які сваряться», відстоював ідею *багатосторонньої залежності* між всіма окремими елементами міжнародної системи[6]), вбачають у розмиванні суверенітету шанс для людства разом перебороти глобальні виклики. Для інших спостерігачів наслідком розмивання суверенітету та транспарентності кордонів є незахищеність населення держав перед тими самими глобальними викликами та певна безпорадність урядів у світі, де відбулося своєрідне «зміщення понять», де «перепрочитування» дійсності не дає однозначної відповіді на питання, які ще донедавна були зрозумілими: хто «свій», а хто «чужий», використання яких засобів і стратегій убезпечує, а яких – призводить до посилення конфліктогенності оточуючого світу. Одні дослідники (як, приміром, британець Н. Мак Кормик) наслідком роз-

мивання «старого» суверенітету вбачають постання *нового*, який проявляється у втраті державною владою одних прав чи повноважень і набуття інших (про що йтиметься далі). Інші ж, як Дж. Вейлер, – «вловлюють» настання періоду *постсуверенності*.

Прибічники *другої* точки зору (серед яких, наприклад, помічник президента Дж. Картера З. Бжезинський, професор Лейденського університету Г. Шермес,) переконані, що державний суверенітет у традиційному розумінні (як притаманне державі верховенство на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах) – *юридична фікція* [7], чи, як зауважив Ф. Фукуяма, «суверенітету загалом не було в історії. Усі країни повинні знайти якісь компроміси з цього питання, якщо вони хочуть існувати у міжнародному житті» [8]. Твердячи про ефемерність державного суверенітету, вони акцентують той момент, що у наявній міжнародній системі «вага» держав ніколи не була однаковою: держави різняться розмірами, могутністю, обсягами реальної незалежності та й, зрештою, силою «голосу» в «політичній симфонії» світу. Врешті-решт, все більше й більше стає прихильників *третьої* точки зору, згідно з якою *ситуація із суверенітетом держави залишається незмінною*.

Ці три точки зору в сучасному науковому дискурсі щодо суверенітету є рівноправними – жодна з них не є більш обґрунтованою чи глибше аргументованою.

Як правило, прихильники ідеї щодо незмінності обсягу суверенітету розглядають його як історичне явище, яке уможливила кардинальна зміна *європейського порядку* (як наслідок Вестфальського договору 1648 р.). Цей – новий – порядок базувався на *державоцентричному принципі*. Відповідно до нього держава ставала свого роду «територіальною нормою». Суверенітет же (ідею якого запропонував ще у XVI ст. Ж. Боден, слідом за Н. Мак'явеллі наголосивши пріоритетність інституту держави, а не будь-якого іншого, та вказавши на суверенність як на її відмінну ознаку: «суверенітет є абсолютною і постійною владою Держави» [9]) був політико-правовою *якісною* (а не кількісною) характеристикою держав, – тих

утворень, в яких народ (внаслідок дії тих чи інших історичних, політичних та інших чинників) визнавав легітимність конкретної влади в межах певної території (суверенітет – свого роду *свідомісний конструкт*). Народ, як вважалося, виступав джерелом суверенітету. Відтак у свідомості європейців із XVII ст. вкорінювалися поняття *state* і *sovereignty*. Ці поняття відбивали тогочасні європейські реалії: на міжнародній арені поряд з імперією, вільним містом, графством чи герцогством поставали нові політичні гравці – *суверенні держави* (у системі координат, позначеній як Вестфальська міжнародна система, яка, сформувавшись, на кілька століть стала основою організації політичного життя).

Суверенні держави як політичні гравці мали безліч відмінностей, але за всіма ними закріплювався статус *суверенних*. Тобто, в юридичному сенсі (і тільки в юридичному) держави стали рівними. Поступово вони поглинули територіальні утворення, які не відповідали вестфальському державоцентричному принципу.

У наступний час сфера застосування понять *state* і *sovereignty* в Європі почала стрімко розвиватися. *Державами* почали називати політичні утворення попередніх часів, в яких можна було розглядіти атрибути державного організму – владу, населення й територію. Почали множитися й *типи суверенів*. Згодом не тільки у Європі, а й за її межами, заговорили про *народний суверенітет*, про *національний суверенітет* тощо.

Історія політичної думки зберігає яскраві зразки теорій суверенітету, до яких дослідники звертаються і сьогодні, іноді мало задумуючись над тим, що *ідеї* щодо суверенітету чи суверенів, випродуковані у попередній час, *не можуть бути повноцінними науковими категоріями*, придатними для аналізу процесів сьогодення. Крім того, впродовж століть зміст поняття поступово розмивається, що фактично й відбувалося з поняттям *суверенна держава*. Думається, що доречно тут буде пригадати зауваження, свого часу зроблене Дж. Сарторі: розширення обсягу поняття відбувається на шкоду його

змісту. Отже, попри те, що на сьогодні внаслідок наукових рефлексій над проблемою суверенітету постала ціла низка визначень та безліч уточнень, зроблено десятки застережень, підмічено сотні нюансів і особливостей*, можна твердити, що поняття *суверенітет* усе ж є недостатньо визначеним. Як нерозв'язаною є проблема, пов'язана із визначенням того, кого можна називати *сувереном*. Свого часу (на початку 30-х років ХХ ст.) К. Шмітт, фактично переглядаючи ідею *народ – суверен*, висловився досить лапідарно: «Суверенним є той, хто приймає рішення про надзвичайний стан» [10]. Або той, можемо додати, хто може *маніпулювати територією* (приміром, продаючи її, як свого часу Наполеон продав США Луїзіану). Тобто, *справжній суверен* (а не *вдаваний*) проявляється тільки в критичній ситуації.

Інтелектуальні варіації навколо понять *суверенітет суверен* зумовили той факт, що ці поняття стали своєрідними поняттями-парасольками, під якими перебувають різні витлумачення суверенітету.

Попри це, з точки зору прихильників ідеї *незмінності сутності державного суверенітету*, джерелом суверенітету залишається народ, а носієм – державна влада.

Отже, суверенітет:

– означає заперечення обмеження, як і підкорення, однієї державної влади будь-якій іншій, однієї національної правової системи іншій. Незалежна державна влада виступає верховною владою;

– не залежить від *кількості* та *якості* державних прав, які реалізуються державною владою. Обсяги компетенції держави не збільшують, але й не зменшують її суверенітету: окупована держава, приміром, не перестає бути суверенною;

– є *якісною* категорією; має *абсолютний* характер (заперечується твердження традиціоналістів/наприклад,

---

*Сьогодні дослідники і політики ведуть мову про: *повний, обмежений, дифузний, реальний, формальний, надлишковий, виключний, інклюзивний, незапитаний, функціональний* та ін. види суверенітету.

на зразок колишнього Генсека ООН Б. Галі/, який зауважував, що «час абсолютного і виключного суверенітету пройшов... Завдання керівників держав сьогодні полягає у тому, щоб зрозуміти це і забезпечити рівновагу між потребами доброго внутрішнього управління і вимогами все більш взаємозалежного світу») та не має меж. Г. Еллінек писав, що суверенітет є якість, і до того ж така, яка не може бути ані збільшена, ані зменшена. Суверенітет логічно є найвищим ступенем, він не підлягає роздрібненню і терпить поруч себе тільки однорідні величини того самого виду. Тому поруч одна з одною можуть співіснувати багато суверенних держав, але ніяк не як носії однієї і тієї самої державної влади.

Абсолютний характер суверенітету не означає безмежної свободи дій державної влади (*не означає абсолютної правоздатності держави в міжнародних діях*, хоча міжнародна *правосуб'єктність* держави є абсолютною);

– є здатністю державної влади діяти згідно зі своїм централізованим національним правом й відповідно до децентралізованого міжнародного. Державна влада самостійно визначає напрями діяльності та обсяг функцій (який «дозволяє» громадянське суспільство);

– є *юридичним і політичним*, про що вперше на початку ХХ ст. заговорив французький юрист А. Есмен, зазначаючи, що *юридичний* суверенітет закріплюється у законах, а *політичний* – міститься у суспільній (громадській) думці народу, який є політичною силою. Ідею щодо поділу суверенітету на юридичний і політичний підтримували Г. Еллінек, А. Дайсі, М. Оріу та ін.

Юридичний і політичний суверенітет.

Чинники обмеження суверенітету

Політичний суверенітет передбачає, що незалежна держава у межах своєї території реалізовує ту чи іншу форму державного устрою та форму правління, видає закони, здійснює територіальне верховенство та налагоджує відносини з іншими незалежними державами.

У сучасному світі поряд із *суверенними* державами (які безапеляційно декларують свою суверенність у конституціях, як, наприклад, Франція – у ст.2-4 Конституції, Іспанія – у ст.1, ФРГ – у ст. 20, Японія – у ст.1) існують ті, які не мають суверенітету – *несуверенні*. Останні функціонують у межах федеративних організацій і, на відміну від суверенних держав, не можуть самостійно визначати обсяг своїх державних повноважень через прийняття власних законів*. Разом з тим у сучасному світі з'являються державні утворення, які, з точки зору юриспруденції, не є суверенними, оскільки не мали суверенітету визнання, але де-факто вони існують, чого не може відкидати політична наука, для якої суверенітет факту є незаперечним (до того ж, погодьмося з І. Валлерстайном: «...Легітимність є наслідком, серед іншого, наявної продовжуваності даного стану речей» [11]). Так, приміром, для України не рахуватися з функціонуванням через кордон Придністровської Молдавської Республіки, з політичної точки зору, щонайменше було б необачно (як для Грузії – із існуванням Республіки Абхазії чи Південної Осетії; для Сербії – із існуванням Косово тощо).

Показово, що території чи народи, які проголосили свою незалежність, але не дістали визнання міжнародного співтовариства, знаходяться у досить нерівних умовах, оскільки одним з них *протегує якась потужна держава* як, наприклад, у випадку Абхазії чи Південної Осетії, яких і до грузино-російського конфлікту у 2008 р., і після нього підтримувала Росія. Після ж згаданого конфлікту ситуація незначно, але все ж змінилася: незалежність Абхазії та Південної Осетії визнали Венесуела, Науру, Нікарагуа. Тобто *суверенітет факту* став основою для початку *суверенітету визнання*. У свою чергу,

---

*Двадцять років тому – у 1991 р. – у Гаазі було створено міжнародну неурядову Організацію Непредставлених Народів та Націй, яка нині об'єднує 53 народи, не представлених в ООН. (Див.: <http://www.unpro.org/members.php>). Серед її членів, зокрема, – кримські татари (з 1992 р.).

Абхазія та Південна Осетія визнали Придністровську Молдавську Республіку, тобто, політичні утворення, *невизнані впливовими у світі чи в регіоні державами, вдаються до легітимації одна одної*. Суверенітет інших новопосталих політичних організмів у деяких випадках офіційно визнає *лише одна держава* (наприклад, Вірменія – Нагірно-Карабаську Республіку, Туреччина – Турецьку Республіку Північного Кіпру) або *ряд потужних держав*, як, наприклад, Європейський Союз – Косово, а також більше двох десятків держав, всупереч бажанням Китаю, визнають Тайвань як самостійне політичне утворення.

Особливий випадок, несхожий із вищенаведеними, – Сомалі, де внаслідок міжкланової боротьби у 1991 р. державність фактично зникла і де-факто на півночі колишньої держави утворився Сомаліленд, на заході – Пунтленд, південь контролюють ісламісти. Жодне з цих новоутворень ніким не визнане у світі, але їх існування – політичний факт.

Сучасне міжнародне право базується на юридичній суверенній рівності держав, незалежно від їх політичних, економічних та інших відмінностей. У ситуації, коли сильні держави тим чи іншим способом підпорядковують собі менш сильні чи слабкі (задля реалізації своїх національних інтересів), і перші і другі залишаються юридично рівноправними суб'єктами міжнародного права. Юридична рівність – рівний обсяг прав, можливостей та обов'язків.

На відміну від традиціоналістів, які вважають, що суверенітет держави обмежений внутрішнім (у правовій державі) і міжнародним правом, прихильники ідеї незмінності суверенітету обстоюють думку про те, що міжнародне право не обмежує державний суверенітет, а тільки сприяє державній незалежності в міжнародних відносинах.

Сучасне міжнародне право не припускає *права націй на самовизначення*, якщо цього не підтримує весь народ, оскільки самовизначення, всупереч волі останнього, порушило б законний суверенітет держави. Отже, досягнення

політичної суверенності суперечить сучасному міжнародному праву*.

Зазвичай вважається, що суверенітет проявляється у двох напрямках: у внутрідержавних справах та у міжнародному співробітництві. (Традиціоналісти виділяють *внутрішній і зовнішній суверенітет*. Американський дослідник С. Краснер виокремлює *внутрішній суверенітет, суверенітет взаємозалежності, міжнародний правовий суверенітет, вестфальський суверенітет*). Характер-

---

*Впадає в око, що у низці документів, присвячених міжнародному праву, містяться суперечності. Так, свого часу (1970 р.) Генеральна Асамблея ООН прийняла «Декларацію про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співпраці між державами відповідно до Статуту ООН», у якій стверджується, що територіальна цілісність і політична незалежність держав недоторканні. З іншого боку, в тому самому документі вказано, що «створення суверенної і незалежної держави (...) або встановлення будь-якого іншого статусу, вільно визначеного народом, є формою здійснення цим народом права на самовизначення» і що «кожна держава зобов'язана утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи, про які мовилося вище (...), їх права на самовизначення, свободу і незалежність» (Див.: Декларація о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций от 24 октября 1970 г. – <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/deklmegd.htm>). У 1960 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам, в якій наявні взаємовиключні положення. Так, згідно з пунктом 1, – «підпорядкування народів іноземному ярму і пануванню є запереченням основних прав людини, що суперечить Статуту ООН», а пункт 6 – що «всяка спроба, скерована на те, щоб частково або повністю зруйнувати національну єдність і територіальну цілісність країни, несумісна з цілями і принципами Статуту ООН». Згідно з пунктом 2, – «всі народи мають право на самовизначення, через це право вони вільно встановлюють свій політичний статус і здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток». (Див.: Декларація о предоставлении независимости колониальным странам и народам. – <http://un.by/documents/humrights/pravonasamo/sampravotx1.html>). Подібні суперечності містять й інші міжнародні документи.

ною ознакою сьогодення є зникнення ще донедавна чітких ліній розмежування між внутрішньою і зовнішньою політикою. Так, якщо спільні для ЄС органи опікувалися спочатку економічними питаннями, то згодом – валютно-фінансовими, що сприяло запровадженню євровалюти і позбавлення держав-членів ЄС права на друк власних грошей. Активно обговорюються питання створення системи європейської безпеки тощо. Проблема безпеки, як показали події 11 вересня 2001 р. у США, є актуальною і для сьогоденішніх незаперечних планетарних – глобальних чи регіональних – лідерів.

Сутнісний бік поняття *суверенітет* необхідно відрізнити від *обсягу суверенних прав держави*. На відміну від суверенітету, державна влада має межі повноважень. Укладання міжнародних договорів сприяє реалізації національних інтересів і не обмежує суверенітету. Державна влада сама вирішує, якими питаннями опікуватися самостійно, а *які та в якому обсязі* будуть складати предмет міжнародних договорів, тобто делегуватимуться, бо, як зазначає Ф. Гривз, «це ...вигідно». (Традиціоналісти ж говорять про «обмеження суверенітету», «поступку частиною суверенітету», «обмеження суверенітету...необхідне», «зміст суверенітету не є статичним, він має еволюційний характер і *тенденцію до самообмеження*» і т. п.). Обмеження повноважень влади не призводить до зменшення чи зникнення суверенітету держави. Жодна інша влада не може перешкоджати суверенній державній владі щодо внесення змін у встановлений нею правопорядок.

«Добровільність» – одна з ключових характеристик дій державної влади. Сьогодні об'єднання на договірній основі політичних суб'єктів (приміром, європейських держав в Європейський Союз) своїм наслідком має *добровільне делегування* певних повноважень наднаціональним органам і, відповідно, – *добровільне обмеження обсягу державної влади*. Добровільність у цьому разі зумовлює не тільки дію принципу узгодження політичних рішень та створення адекватних механізмів для їх реалізації (що,

незаперечно, є важливим хоча б з огляду на економічну кризу, в яку західні країни поринули з осені 2007 р.), але й передбачає для наднаціональних органів можливість реалізовувати спільні інтереси згідно з мандатом, межі якого визначені державами, що об'єдналися.

Такі *добровільні* поступки обсягом повноважень державної влади здебільшого дають державі незаперечні вигоди, цілком реальні переваги (наприклад, у сфері урегулювання конфліктів, розвитку економіки, стабілізації політичних режимів тощо). При цьому ті, хто об'єднується, свій суверенітет «*нової якості*» оберігають від «недостойних» інших (що є прикладом нових форм *розділеного проживання*: по той і по цей бік «шенгенської стіни»).

До добровільного обмеження прав державної влади веде й вступ до міжнародних організацій, які є наддержавними координаційними центрами (на зразок ООН чи СОТ, приміром, або автократичного Міжнародного олімпійського комітету), чи ж співпраця з ними (наприклад, з МВФ); вступ до військових союзів і тих, що гарантують безпеку (НАТО, ОБСЄ тощо). Обмеження прав державної влади відбувається і через підписання різноманітних міжнародних конвенцій.

За таких обставин, як неодноразово наголошують дослідники, найбільше прав всередині державних організацій має сьогодні державна влада тих країн, для яких характерною є як економічна, так й ідеологічна закритість (як правило, у цьому випадку називають Кубу, Іран, Саудівську Аравію, Північну Корею), що, не в останню чергу, зумовлюється специфікою світосприйняття *правлячої страти* (чи *правлячої еліти*). Або ж ті великі гравці на міжнародній арені, які є світовими чи регіональними лідерами і які здатні «переоблаштовувати» світ згідно зі своїми власними інтересами та інтересами своїх партнерів – G7 чи G8, G20. Останнім закидають, що вони – економічно потужні держави – вдаються до *примусового обмеження* прав державної влади інших країн (так званих «пасинків цивілізації», уособленням яких є держави арабського світу чи африканські) найрізноманіт-

нішими засобами – втягуванням у війну, вилуценням (не в останню чергу за допомогою «інформаційних воєн», «глобальних ЗМІ») культурного розмаїття планети, насаджування молодим поколінням гедоністичних бажань, нав'язування західних стандартів споживання та ін.

Взаємопов'язаність держав у сучасному світі зумовлює той факт, що ще донедавна проблеми, які класифікувалися як *зовнішньополітичні*, трансформуються у *міжнародно-політичні*.

У такій ситуації прогресує й політична взаємозалежність. Політичні рішення, прийняті далеко за межами держави, змушують останню неодмінно реагувати: віддалені у просторі політичні «виклики» дуже швидко збуджують інші державні політичні простори і, як правило, породжують сильніший чи слабший, добровільний чи примусовий «відгук» (приклад – рішення Верховної Ради України щодо спрямування військового контингенту для участі у миротворчих операціях).

Держави сьогодні не є єдиними впливовими суб'єктами міжнародних, зокрема економічних, відносин. Уособленням глобального ринку (глобалізації *зверху*) виступають транснаціональні корпорації – ТНК (кількість яких на планеті, за деякими даними, сягає 40 тис.). Ці надпотужні утворення не тільки контролюють світовий ринок, але й здатні впливати на національні валюти (динаміку їх курсів); сприяти збільшенню/зменшенню робочих місць у країні; впливати на контроль над ресурсами, перерозподіл власності, формувати транснаціональну власність (у т. ч. й на землю-територію) у межах держави, і, врешті-решт, – впливати на соціально-політичну обстановку в країні. Ширше – просунута «глобальна еліта» і приватні «ненаціональні» інтереси спроможні нівелювати «національне» і контролювати усі процеси, що відбуваються на конкретній території без дозволу/згоди держави. *«Примусовість» – ще одна ключова характеристика дій щодо влади суверенної держави.*

«Ненаціональні» приватні інтереси зумовлюють поширення таких кроскордонних явищ, як торгівля

людьми і зброєю, розповсюдження наркотиків, поширення тероризму і т. п. Тобто, спостерігається збільшення кількості проблем, які є спільними для багатьох держав.

Показово, що не тільки державна влада, будучи втягнутою в *геоекономіку*, поступається своїми правами, але, що прикметно, її громадяни змушені підпорядковуватися «правилам гри», встановлених (нав'язаних) ззовні недемократичним способом. Держава позбавляється функції гаранта демократії. Владні важелі впливу на мотивацію політичної участі громадян слабнуть. Політична продуктивність держави деградує, зменшується *діапазон варіантів політичного вибору*, відкритих для урядів. Посилюється політична нестабільність.

Часто-густо зменшенню прав державної влади сприяє й розвинене громадянське суспільство, і – точніше – його структури (недержавні агенти – церква /релігійні організації, профспілки, партії, союзи підприємців, терористичні групи тощо), які, в одних випадках, в обхід держави намагаються обстоювати права людини чи ж реалізовувати плюралістичні інтереси тих або інших соціальних прошарків, а в інших, – вимагають від держави узгодження рішень з актуальних для сегментів спільноти питань. Ці структури – уособлення «глобалізації знизу», механізм перетягування влади від урядів.

Поведінка структур громадянського суспільства своїм способом віддзеркалює «зрізи» свідомості громадян, пріоритети в системі їхніх ідентитетів і лояльностей (орієнтацію й акцентування національних, чи ідеологічних, чи релігійних, чи регіональних й т. ін. цінностей) в умовах глобалізованого світу. Поширення західних цінностей планетою (для багатьох народів – цінностей з «іншого політичного простору»), в одному випадку, відбувається шляхом їх безконфліктного засвоєння й, врешті-решт, сприяє інтеграції держав у глобальне співтовариство, кооперації зусиль у різних напрямках (що підводить до думки про позитивні перспективи для нових форм політичної організації та виникнення й ефективного функціонування складних якісно нових мережевих політичних структур);

в іншому, – призводить до опору будь-яким новаціям; до метаморфоз ідентичностей і лояльностей та до сприйняття цих цінностей (західних цінностей) як «ворожих», насильницьки «нав'язаних ззовні», а отже, – до патріотичного чи національного «збудження» (заради захисту «своєї» культури від загибелі під натиском «чужої», натиском «культурного імперіалізму»), релігійного фундаменталізму, традиціоналізму, сепаратизму чи ізоляціонізму і, як наслідок, – до виникнення нелегітимних центрів влади (корпоративних чи кримінальних, чи релігійних, чи етнічних і т. ін. за характером), до політичної фрагментації всередині держав (сьогодні і, особливо, у перспективі, навіть у найпотужніших, таких, як США чи Китай, Росія чи Німеччина) через посилення/ослаблення окремих регіонів. Деструктивний потенціал сепаратистських рухів, місцевих конфліктів, що мають своїм підґрунтям етнічну проблематику, прихильність принципу «один етнос – одна держава», – незаперечний. З врахуванням вищесказаного, можна твердити, що етнополітичний та регіональний чинники (їх наявність чи відсутність) – вагомими чинниками у зміцненні/ослабленні політичного прав державної влади.

Говорячи про структури *політичної локальності*, дослідники звертають увагу на те, що утворення *місцевого рівня* намагаються підвищувати свій статус у межах політичного простору держави й конкурувати із регіональними. Вони навіть претендують на участь у міжнародній політиці. Прикладів – чимало: намагання 13 графств Каліфорнії у 2009 р. змінити свій статус і увійти до складу федерації чи спроби Нью-Йорка, починаючи із 2003 р., вийти зі складу штату, чи «прецедент Гренландії», яка у 1985 р., залишаючись частиною Данії, офіційно вийшла зі складу ЄС [12]. Підвищення статусу та фактичне зрівняння у правах з регіонами демонструють, приміром, Гамбург та Берлін у ФРН, Москва та Санкт-Петербург у Росії чи Київ та Севастополь в Україні.

«Девальвації» прав державної влади (у т. ч. й політичних) сприяють й найрізноманітніші за характером (еколо-

гічні, релігійні, культурні, антиглобалістські тощо) світові рухи – «Грінпіс», «Лікарі без кордонів», «Міжнародна амністія», що є складовими транснаціонального громадянського суспільства. Втручання у внутрішні справи держави обґрунтовується з позицій певної ідеології – захисту прав людини, захисту оточуючого середовища, розпорошених «співвітчизників» («руського міра», приміром), адептів віри (зокрема, православної). Тобто акцентується право окремої людини, а не держави, в якій вона мешкає. Наслідком є поява концепцій «обмеженого суверенітету», «гуманітарної інтервенції» (що дає змогу говорити про формування *альтернативного міжнародного права*).

Відкритість держави для таких ідей і рухів, з одного боку, веде до зменшення її прав, але, з іншого, – унеможлиблює позаправове (нелегітимне) насилля над громадянином. Тобто, державний кордон перестає бути «завісою», яка здатна приховати авторитарні, диктаторські, шовіністичні, расистські і т. ін. прояви життя в державі; забезпечує громадян від «гуманітарної катастрофи» тощо.

У той же час, сьогодні є кілька сфер діяльності, де держава залишається незамінною (підтримка стабільної макроекономічної політики, спрямованої на підвищення конкурентоспроможності вітчизняних ринків; контроль за обслуговуванням боргів держави; підтримка «безболісними методами» адаптивності суспільства до зовнішніх викликів; у сфері «громадських благ» чи *велфера* – соціального забезпечення, охорони здоров'я, будівництва інфраструктури, підтримка безпеки, захисту від тероризму – боротьба із «глобальним наддержавним насиллям»; розвиток здібностей власного населення, керування самоуправлінням тощо), перетворюючись певною мірою у «постачальника послуг» в національних інтересах, розвитку соціального капіталу на своїх територіях. Понад те: її позиції зміцнюються. Аналітики (С. Стренг, Г. Дерлугян) відзначають, що функції держави «вже третє століття поспіль неухильно зміщуються із традиційних, тобто суто воєнних завдань, у бік все більш витонченої соціально-економічної регуляції та правового забезпечення» [13];

держава починає врегульовувати проблеми, які раніше розв'язували безпосередньо самі люди. Вона регулює, як будувати власний будинок чи як влаштовувати сімейні стосунки. Таким чином, майже не залишається сфер, в які б не втручалася державна бюрократія. За цих обставин виникає гостра потреба у нових інститутах, у пошуку нових способів, форм, інструментів розв'язання актуальних проблем, які не мають *міжнародно-політичного характеру*, але є суто внутрішніми, тими, з якими держава і її громадяни лишаються (певною мірою) на самоті.

Утім, сучасна державна політика не обмежується внутрішнім виміром. Конкуренція в сегментах глобального ринку між державами-лідерами (групами держав, коаліціями) посилюється, а отже, збільшується й роль держави у просуванні й відстоюванні національних інтересів. Як зазначають деякі дослідники, «держава необхідна для того, щоб ринки могли функціонувати і капіталізм не знищив сам себе, оскільки він часто короткозорий, а ринки ірраціональні. Ринки, не обмежені морально-політичними законами, будуть твердити, що наркотики, зброя і проституція – найбільш цінні товари» [14].

У цій ситуації міжнародні інститути (економічні і політичні, такі, як, наприклад, МВФ чи Всесвітній банк) розглядаються тільки як інструменти для проведення конкретною державою – центру сили – власного політичного курсу: штаб-квартири цих організацій знаходяться у тій чи іншій країні (передовсім США, Японії) або на території Європейського Союзу. З одного боку, ця «кооптивна влада» (як часто її сьогодні позначають), є ніби космополітичною, але, з іншого, діючи, вона має незаперечні пріоритети у відстоюванні інтересів тих чи інших «сильних держав», держав-світових/регіональних лідерів. Таким чином, виникають підстави для думки про те, що ці міжнародні інститути є тільки інструментами для встановлення *Pax Americana* чи *Pax Niponica*.

Намагаючись протистояти ерозії прав державної влади, прихильники її могутності розробляють принципи,

яких, з їхнього погляду, необхідно дотримуватися при управлінні:

- утримувати армію, яка була б адекватна можливим загрозам;
- не відмовлятися від права на контроль за імміграцією;
- зосередитися на карному правосудді;
- не перешкоджати вільному руху через свій кордон товарів, послуг, капіталів та робочої сили;
- не прагнути до міжнародної уніфікації законів;
- не вступати до міжнародних грошових союзів;
- не ставати інструментом окремих громад, НКО та комерційних компаній [15].

Отже, можна стверджувати, що сьогодні не йдеться про «відмирання» держави, але на порядку денному – питання її трансформації у глобалізованому динамічному світі (її функцій, меж компетенції), як і питання посилення її ефективності.

Рівність держав у доступі до ресурсів, рівність в економічній ефективності, у впливі на політичні події залишатиметься нереальністю. Але якою мірою держава все-таки буде спроможною втручатися у вирішення питання «хто, що, коли, яким способом і в якій кількості отримуватиме» – це питання залишається відкритим.

Багатовимірність глобалізаційних процесів, їх полілінійність, безумовно, дозволяє говорити про переструктуризацію світу, зміну рівнів ієрархії в ньому, як і про утворення нових політичних (мережевих за характером) структур, але не дозволяє робити однозначні прогнози щодо майбутнього держави. Сьогодні можна лише констатувати, що державну владу перерозподілено: її «розподіляють» між собою державні, наддержавні, субдержавні, а іноді й регіональні суб'єкти. Більшими правами користуються успішні держави – держави «глобального центру» або держави економічно та ідеологічно закриті (про що говорилося вище) і більше чи менше обмеженими – інші, серед яких, найперше, вищезгадувані держави-невдахи чи «кінчені» держави – *failedstates*.

Аналізуючи *амплітуду суверенності* української влади впродовж останніх двадцяти років, можна твердити, що їй щодо розв'язання одних питань вдавалося бути більш незалежною, а інших – менше. До першого кола цих питань можна віднести питання, пов'язані зі встановленням форми устрою та форми правління. До другого – низку питань за характером як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних, які викликали критику (і певне втручання) європейських інститутів (наприклад, Венеціанської комісії) чи недружні дії сусідніх держав (Росії) та були пов'язані із, наприклад, неконституційними рішеннями українських Президентів (спроба Л. Кучми провести референдум за так званою «народною ініціативою»); спробами змінити механізм здобуття влади (намагання Л. Кучми «призначити» наступника на президентську посаду); спробами використання посадових осіб для втягування України в СНД та ЄСП; посиленням напруги у стосунках з Росією (конфлікт навколо острова Коса Тузла); присутністю Чорноморського флоту Росії на українській території (всупереч положенням Конституції); втручання російських шовіністів та ісламських фундаменталістів-ваххабітів у внутрішні справи України шляхом проведення незаконної агітації в Криму; появою на українській території нелегальних мігрантів тощо.

Як приклад добровільної поступки обсягом влади можна розглядати факт вступу до СОТ та взяття на себе відповідних зобов'язань чи, приміром, визнання рішення міжнародного суду щодо конфлікту з Румунією (під час розділення сировинних родовищ на дні Чорного моря) тощо.

***

Таким чином, очевидним є одне: суверенітет в умовах сьогодення – явище, яке безумовно трансформується, породжуючи при цьому нові виклики, до яких значна кількість держав не готова з огляду на свою низьку ефективність (як наслідок високого рівня залежності чи від

стримує чинників, якими можуть виступати найрізноманітніші явища, процеси феномени).

---

1. Finer S. E. The history of government from the earliest times. – Oxford univ. press, 1997. – 3 vols.
2. Von der Muhll G. E. Ancient empires, modern state, and the study of government // Annual review of political science. – 2003. – Vol.6. – P.345–376.
3. Colomer J. M. Great empires, small nations: The uncertain future of the sovereign state. – L., N. Y: Routledge, 2007. – С. X.
4. Ibid. – P.31
5. [Суздальцев А.] Союзное государство. – <http://www.politoboz.com/content/soyuznoe-gosudarstvo-prodolzhenie>.
6. Печчеи А. Человеческие качества. – <http://eco9571.narod.ru/lib/index.html>
7. Бжезинский З. Последний суверен на распутье. – <http://worldcrisis.ru/crisis/188270>
8. Фукуяма прочел лекцию о сильном государстве. – <http://www.vazhno.ru/important/article/7964/>
9. Боден Ж. Какова главная цель хорошо управляемого государства // Антология мировой правовой мысли. В 5-ти томах. – Т.2. – М., 1999. – С.692. Боденівська ідея виявилася надзвичайно привабливою для мислителів, про що в наступний час засвідчили праці Г. Гроція, Ж.-Ж. Руссо, Г. В. Ф. Гегель та ін.
10. Шмитт К. Политическая теология. Сборник / Перевод с нем., заключит. статья и составление А. Филиппова – М.: КАНОН-пресс-Ц, 2000. – С.15. (Серия «Публикации ЦФС»).
11. Валлерстайн И. Существует ли в действительности Индия? // Ойкумена. – Вып.4. – Осень-зима. – 2006. – С.253.
12. Панкевич Н. Мегалополисы в поисках суверенитета. Роль политической локальности как парадокс глобализации // Свободная мысль. – 2009. – №11. – С.88, 89.
13. Дерлугьян Г. Современное национальное государство и очередная капиталистическая глобализация // Ойкумена. – Вып.1 – Осень-зима. – 2003. – С.209.
14. States and Sovereignty in the Global Economy / Ed. By D. A. Smith. – N.Y., 1999. – P.7.
15. Управление суверенитетом в интересах граждан. – <http://prompolit.ru/146676>